

EMMEK FİİLİYLE GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE GEZİNTİ - I

Yakup KARASOY

Koyun kuzular. At kulunlar. İnek buzalar (<buzağılar). Köpek enikler. İnsan doğurur. Memeli canlıların ortak özelliği. Kuzu, oğlak, tay, dana, enik doğar doğmaz içgüdüsel olarak analarını emmeye başlar fakat yeni doğan bir bebek anasının veya bir başkasının yardımı olmadan anasını ememez. Birisi bebeği anasının koynuna getirmeli ki emmeye başlasın, hayata tutunsun.

Bu yazı, insanoğlunun doğar doğmaz gerçekleştirdiği bir fiilin -emmek fiilinin- öyküsüdür. Tarihten günümüze bazen ses, bazen yapı bazen de anlam ilişkilerini göstermeye çalıştığımız bir fiilin macerasıdır. Biz, bu macerayı iki bölüm hâlinde sizlere sunmaya gayret edeceğiz. Yazımızın ikinci bölümü daha çok Türkiye Türkçesi ağırlıklı olacaktır.

Anne kendisini emerken terleyen yavrusunun alnını yumuşak beyaz bir tülbentle siler. Çünkü bebeği yorulmuştur. Bebek *emek* harcamış ve bu yüzden terlemiştir. Emegin kutsallığı buradan olsa gerek. Oğlan anasını, inek danasını bilirmiş. Oğlan çocuğu kendisine verilen her memeyi emmediği gibi inek de kendisini emmek isteyen her danaya müsaade etmezmiş.

Türkçenin ilk metinleri bengu taşlar üzerindeki yazılardır. Orhun bengu taşlarında *emgek kör-* fiili “eziyet çekmek” anlamında Köl Tigin Bengü Taşı’nın Doğu Yüzü’nde 19. satırda ve Bilge Kağan Bengü Taşı’nın Doğu Yüzü’nün 16. satırında *On Ok bodun emgek körti* “On Ok halkı eziyet gördü.” olarak geçmektedir (Ercilasun 2016: 671). Bilge Kağan Bengü Taşı’nın Kuzey Yüzü’nün 13. satırında ise (*yeme*) *igidiñ ; emgetmeñ, tolgatmañ!* “(aynı şekilde) besleyin; {onlara} zahmet ve sıkıntı çektirmeyin!” şeklinde geçmektedir (Ercilasun 2016: 672).

Buralardaki *emgek* ve *emgetme-*, görüldüğü gibi *em-* fiilinin türevidir. Bu iki sağlam örnek Türkçenin ilk dönemlerinde *em-* fiilinin kullanıldığını gösterir. Sonraki dönemlerde *em-* fiiline ve türevlerine hemen hemen her metinde rastlıyoruz. Eski Uygur Türkçesinin önemli metinlerinden Altun Yaruk'ta *emig*, *emiş-*, *emgek*, *emgeklig*, *emgeksiz*, *emgen-*, *emget-* kelimelerini görürüz (Kaya 1994: 468-470). *em-i-g*, *em-i-ş-*, *em-i-g+e-k*, *emgek+lig*, *emgek+siz*, *emge-n-*, *emge-t-* kelimeleri *emmek* fiilinin çeşitli eklerle yapılmış türevleridir. Şehzade ile Pars hikâyesindeki *ança yoriyu yangı enüklemiş bir tişi barsıg körtiler* “Öylece yürürken yeni yavrunlamış bir pars gördüler” cümlesini, yine aynı hikâyedeki,

iki emigim birgerü
töpüre bıçılır tüşedim
azıg tişim kongurulup
tüşüp kelir boltı erti

İki memem birlikte
Dibinedek bıçılır gördüm
Azı dişim koparılıp
Düşüp gelir gördüm

dizeleri ile *körür ermiş-m(e)n oğurak / bu emgekke tuşğuka*. “Görüyor muyum meğer bu ıztırabın dengini” dizelerini de örnek verebiliriz (Ercilasun 1985: 106-109).

Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinden Burkanlıca'ya ait Maytrısimit'te ise bu kelimelere *emgetmeksiz* ve *emiz-*'in eklendiğini görürüz (Tekin 1976: 383).

Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi'ndeki *emgetil-* “eziyet edilme” türevi de dikkat çekicidir (Ata 2013: 334).

Kaşgârlı Mahmud'un *Divânu Lugâti't-Türk*'ü Türk filolojisinin emsalsiz bir abidesi, Türkçenin ilk ansiklopedik sözlüğüdür. DLT'de *em-* ve türevleri EUT dönemine ek olarak şöyledir: *em-*, *emge-*, *emgek*, *emgeklen-*, *emgeksizin*, *emgen-*, *emgeş-*, *emget-*, *emig*, *emigdaş*, *emigle-*, *emiglig*, *emise-*, *emüz-*.

(*emiglig*) *emiglig eşle.r* “emzikli kadın” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 88) şu atasözünde geçer: *emiglig ura.gut küse.gçi bolur*. Anlamı şudur: “Emzikli kadın iştahlı olur. Ona uygun olanı verilir.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 79). Bir diğer örnek *emise-* “emmek istemek”tir. Bilindiği gibi *+sa / +se* eki istek bildiren fiiller yapar. *susa-* “su içmek istemek” gibi. DLT'de bu eke *öpüse-* ~ *öpse-* “öpmek istemek”, *etse-* “canı et istemek”, *urusa-* “vurmak istemek”, *üzüse-* “koparmak istemek”, *iwise-* “acele etmek istemek” gibi birçok örnek verilmiştir. Bunlardan biri de *emişe-*'dir. Örnek şöyle verilmiştir. (*emise-*) *kenç ana.sın emise.di* “çocuk annesini emmek istedi.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 124).

emüz- “emzirmek” fiilinin DLT’deki şeklinde bulunan *-z-* ettirgenlik eki çok yaygın olmayan, örneği az olan eklerimizdendir. Örnek şöyledir: (*emüz*) *ura.gut oğluna süt emüzdi* “kadın oğluna süt emzirdi.” *emüzü.r, emüzme.k* (Ercilasun-Akkoyunlu 2014:124).

Hacıeminoğlu’nun *tutsak* “esir” kelimesinin yapısını incelerken yaptığı açıklama dikkat çekicidir. Hem ettirgen hem edilgen fiiller yapan ve fazla işlek olmayan bu ek bazı hâllerde de dönüşlü fiiller türetmektedir. *tut-* “tutmak”, *tut-u-z-* “yakalanmak” (*tutsak* “esir” < *tut-u-z-ak*), *tutsak* < *tutzak* örneğinde olduğu gibi; *tüt-* “tütmek”, *tüt-ü-z-* “tüttürmek”; *biltiz-<bil-t-i-z-* “bildirmek”; *köz-* “gördürmek”, *köz-i-n-* “görünmek”, *közüngü* “ayna” yani “göründüren, gösteren”, *kö-* “görmek”, *köz-<kö-z-* “göstermek”, *köz-gü* “ayna”; *artız-<ar-t-ı-z-* “aldatmak”; *biltiz-<bil-i-t-i-z-* “bildirmek”. Hacıeminoğlu eserinde, *-z-* ekinin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki bütün türevlerini ayrıntılarıyla gösterir (Hacıeminoğlu 1991).

M. Ergin de *-z-* ekinin Eski Türkçeden beri kullanılan ve işlek olmayan bir ek olduğunu belirttikten sonra *ut-u-z-* “kumarda kaybetmek”, *em-i-z-*, *tamzır-* “damlatmak” fiillerini örnek göstermiştir (Ergin 1983: 214).

Yine bir Eski Oğuz Türkçesi metni olan Siracü’l- Kulüb’da *emzür-* fiili şöyle geçiyor. “*Andan ol deve eyitdi, inledi. Bu bir kızıl kuzıcaklu köşek doğurdi, dahı duru-geldi. Köşegi emzürdi.* (Karasoy 2013: 47). Deve yavrusuna ağızlarda *torum* da dendiğine göre yazımızın başına “deve köşekler veya torumlar” ifadesini de eklemeli miyiz? Deveyle ilgili çok fazla kelime olduğu için gelin burada kalsın.

Emmek fiilinin *-z-* ekiyle ettirgen hâle getirilmiş bu biçimi Arif Nihat Asya’nın “Kubbeler” şiirinde karşımıza çıkmaktadır:

Yolları arkada bırakan hızla;

Kanatlarımızla, atlarımızla

Aşarken toprağı, taş, denizi

Bu kurşun memeler emzirdi bizi (Asya, 1973: 106).

Siracü’l-Kulüb’dan alacağımız ikinci örnek *emek* kelimesidir. *Siracü’l-Kulüb*’un ilk meselesi “Haber vir başa yâ Muhammed Hak Teâlâ bu dünyâyı kaç günde yarattı.” sorusudur. Bu sorunun cevabını Hak Teâlâ Kaf suresinin 38. ayetinde verir: “And olsun ki Biz gökleri, yeri ve bu ikisi arasındakileri altı günde yarattık ve hiçbir yorgunluk da duymadık.” Bu ayetin meali *Siracü’l-Kulüb*’da “Bu dünyâyı yaratmakta bende hiç imek ve armak olmadı.” biçimindedir (Karasoy 2013: 25-26). Görüldüğü gibi *emek* kelimesi Doğu

Türkçesindeki gibi *emek* olmuş. Zaten *Siracü'l-Kulüb*'un öteki nüshaları Eski Uygur, Harezmi ve Çağatay Türkçeleriyle yazılmamış mıydı? Yeni sözlüklerimizde bugün *armak* “yorulmak” fiili geçmiyor ama sıfat olarak *argın* halk ağzında yaşamakta, yazı dilinde de *yorgunla* birlikte *yorgun argın* şeklinde kullanılmaktadır.

20. yüzyıl Türkçesine “Fahriye Abla” ve “Serenad” gibi güzel şiirler vermiş olan Ahmet Muhip Dıranas “Selâm” şiirinde hafızaya seslenirken *emzirmek* fiilini şöyle kullanır:

*Geçmiş bir zamanı kalbim bulmak üzredir
Tamamlanacaktır yarım kalmış rüyalar;
Ey hafıza! Cömert memenden beni emzir,
Zengin renklerini ufkuma dök, ey bahar!* (Geçer 1990: 160).

Şemsi Belli ise “Sarhoş Mısralar” şiirinde şöyle der:

*Analar süt değil, şarap emzirmiş
Yürek sarhoş,
Damar sarhoş,
Kan sarhoş* (Geçer 1990: 292).

Nâzım Hikmet “Umut” ve “Bir Ayrılış Hikâyesi” şiirlerinde *emzirmek* fiilini şöyle kullanıyor:

*Ve güneş doğarken, güneş doğarken
Genç bir ana bebesini emzirir* (Nazım Hikmet 2012: 1637).

*Ve ben artık
Biliyorum:
Toprağın –
Yüzü güneşli bir ana gibi –
En son, en güzel çocuğunu emzirdiğini* (Nazım Hikmet 2012: 386).

“Güneşi İçenlerin Türküsü”nde ise güneşi emziren kadınlardan bahseder:

*Biz topraktan, ateşten, sudan, demirden doğduk!
Güneşi emziriyor çocuklarımıza karımız,
Toprak kokuyor bakır sakallarımız!
Neşemiz sıcak* (Nazım Hikmet 2012: 27).

Türkçenin önemli yadigârlarından *Kutadgu Bilig*'de de *em-* fiili ve türevleri sıklıkla kullanılmıştır. Bu yazıya KB'den örnek almamak olmaz:

*bu emgek neçe boğzı egni üçün
tirer neñ yimez ölse emger küçün* (1738)

“İnsanın bunca zahmet çekmesi hep boğazı ve sırtı içindir; mal toplar, yiyemez; öldükten sonra da vebali altında kalır” (Arat 1988: 133).

*tiriglik yava kılma dünyâ için
keçigli turur boğla emgek küçün* (1425)

“Dünya uğrunda hayatı boşuna harcama, dünya geçicidir; sonra sana zorla zahmet çektirirler” (Arat 1988: 111).

Mukaddimetü'l- Edeb'te ise yeni türevleri görmeye başlıyoruz: *em-*, *em-dürül-*, *emcek*, *emzülük* “emzik”; *emgek*, *emgen-*, *emget-* (Yüce 1993).

Rabguzi'nin *Kıyasu'l-Enbiya*'sında da *em-*, *emçek* “göğüs, meme”; *emik-daş* “süt kardeşi”; *emük* “göğüs, meme”; *emgek*, *emgekle-*, *emgeklük*, *emgek-siz*, *emgen-*, *emget-* kelimelerini görürüz. Burada dikkatimizi çeken ME ve KE'deki “göğüs, meme” anlamında *emig* / *emüg* yerine *emcek* / *emçek* kelimelerinin de kullanılmaya başlanmasıdır (Ata 1997). Burada *emüglük* “emzik”, *emikdaş* “süt kardeşi” ve *emgekle-* kelimeleri de dikkate değer.

Ettuhfetü'z-Zekiyye'de “süt kardeşi” anlamındaki *emigdaşın emildeş* şekli de görüyoruz. Burada ayrıca *emzürüci* “sütüne” kelimesi ile de karşılaşırız (Atalay 1945: 168-169).

Çağatay Türkçesinde *e->i-* ses değişikliğinden dolayı *em-* fiili ve türevleri çoğu zaman *i-*'lidir: *im-(em-)*, *emcek*, *imçek*, *imge-*, *emgek/imgek*, *emgekle-/imgekle-*, *emgen-/imgen-*, *emget-/imget-*, *emiş-*, *imek*, *imgekdaş*, *imgeklük*, *imiz-*, *imizlik*, *imükdeş*, *imüş-*.

Ali Şir Nevâyî, *Fevâyidü'l-Kiber*'de gözyaşının emekleyen bir çocuk gibi hep toprağa aktığını ve çektiği zahmetin kendisini öldüreceğinden bahseder:

*her zamân közdin yaşım emgeklegen bir yaş dik
meyl eter tofrakka veh öltürgüsü bu emgekim* (Kaçalın 2011: 232).

Kan kardeşliği, süt kardeşliği, süt anneliği hayatımızda hep vardır. Lütfi, Gül ü Nevruz'unda bunu şöyle dile getirir:

*süt emgende saâdet dâye boldı
tili çıkkaç hüner hem-sâye boldı*

Süt emdiğinde saadet ona süt annesi oldu; dili açılınca da hüner ona komşu oldu (Kaçalın 2011: 233).

Babür'ün ömrü çilelerle, mücadelelerle geçer. Feleğe sitemi vardır. Çocuk yaşında padişah olmuştur ama anasından emdiği süt burnundan gelmiştir. Bir şiirinde:

*körsetip devlet imgekin ni idi
yirge urduñ kötermekin ni idi*

diyerek “Önce bana şans, kutlu baht gösterdin o zaman bana eziyet etmenin sebebi ne idi; madem sonunda yere vuracaktın, o zaman yükseltmenin sebebi ne idi?” sorularıyla feleğe dert yanar (Yücel 1995: 204).

Babür’ün bu derecede çilekeş, mücadele dolu hayatı yaşamasında Şiban Han’ın da payı vardır. Şiban Han da çok emek çekmiştir. O, emek çekilmekten mutlu sona ulaşamayacağını şu beyitleriyle belirtir:

*Müşkil hicâblar irmiş bu yolda bilgil anı
Çikmez irenler imgek tapılmadı yol âsân* (Karasoy 1998:234).

Şiban Han vatani için de gece gündüz çalışıp emek harcamıştır. Müslümanlara bu gayretini şöyle bildirir:

*Şibânî yurtı hakkında besî imgek körüp tün kün
Bu imgekin müselmânlar tüşer bir bir bu dendânım* (Karasoy 1998:153).

Şiban Han aşk derdine çare arayan tabibe boşuna uğraşmamasını, aşk derdinin çaresinin olmadığını şu beyitte vurgulamıştır:

*Ƙaddiñ elifin derdine tikti Şibânî cân ara
Sin ay tabib imgenmegil işğ derdiniñ dermânı yok* (Karasoy 1998:156).

Aşk derdine çare arayıp emekleri boşa gidenlerden birisi de Arif Nihat Asya’dır:

*Yılların yanına gömüldü gitti
Gözlerin nuru, ellerin emeği;
Bir yaramaz tırtıla öğretemedim
Koza örmeği.*

*Geceler dolusu emek,
Gözler dolusu yaş...
Ve ayların batışı
Yavaş yavaş* (Asya 1973:63).

em- fiilinden bahsederken Oğuz Han’ın anasının memesini emmesini de anmalıyız. Bu bölüm Şecere-i Terâkime’de:

“Kara Hannıñ uluğ Hatunudın bir oğlı boldı. Körki ay kündin artuğ. Üç kiçe kündüz anasını immedi. Her kiçe ol oğlan anasınıñ tüşiğe kirip aytur irdi: Ey ana Müsülmân bolğil. Eger bolmasañ ölsem öler men. Siniñ imcekiñni immes men tip aydı. Anası oğlına kıya bilmedi. Tağı Tenriniñ bir-

likine imān keltürdi. Ve andın soñ ol oğlan imcekin imdi ve anası körgeñ tüşini ve Müsülmān bolğanını kişige aytmadı taķı yaşurdı.” (Ölmez 1996).

Anonim Şibanînâmêde ise bu konuyla ilgili bölüm şöyledir:

“Kara Hannıñ uluğ hatunıdın bir körüglüğ oğul mütevellid boldı ve üç kiçe kündüz anasının imçeğin immey tutmaydur irdi. Anası üç kiçegeçe her kiçe oğlını tüş körer irdi kim iy ana eger sin Müsülmān bolmağunça ve Tıñrı ta’alanı perestiş kılmağunça min imçeğini tutmas-min ve sütünüñ immes-min. Anası korkar irdi kim eger süretni izhar kılsa anı ve oğlını helāk kılğaylar. Yaşura Huday ta’alanı iman kiltürdi irse andın soñra oğul ananıñ imçeğin tutup ime başladı.”

Kara Han’ın büyük hatunundan bir güzel oğlu oldu. Üç gün üç gece anasının memesini emmedi. Anası bu üç gece içerisinde oğlunu hep düşün- de görüyordu. Düşünde oğlu “Ey ana! Eğer Müslüman olmazsan ve Tanrı Teâlâ’ya tapmazsan memenden tutmam ve sütünden emmem.” diyor ve bu durum onu korkutuyordu. Eğer bu durumu belli ederse kendisini ve oğlu- nu yok edeceklerini biliyordu. Gizlice Tanrı Teâlâ’ya iman getirdikten sonra oğlu memesini tutup emmeye başladı (Karasoy-Toker 2005: 67).

Emmek sadece destan kahramanlarına has eylem değildir, insanî bir ey- lemdir. Destandan yüzyıllar sonra Oktay Rifat da sıradan bir çocuk olarak meme emişini “Su Gibi Geçen Günler” şiirinde şöyle dile getirir:

*Ben de beşikte yattım
Salıncakta uyudum
Meme emdim
Geceleri arpa boyu büyüdüm
Adam oldum, elim ekmek tuttu
Bütün sevdiklerim öldü
Günler su gibi geçti
Anasız babasız kaldım böyle (Oktay Rifat 1999:29).*

Kaynaklar

- ARAT, R. Rahmeti (1988), *Kutadgu Bilig II – Çeviri*, Ankara: TTK Yayınları.
- ASYA, Arif Nihat (1973), *Bir Bayrak Rüzgâr Bekliyor*, İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- ATA, Aysu (1997), *Kıyasü'l-Enbiyâ I-II*, Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (2013), *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATALAY, Besim (1945), *Et- Tuhfetu 'z-Zekiyye fi '1- Lugati't-Türkiyye*, İstanbul: TDK Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1985), "Altun Yaruk'tan Şehzade ile Pars Hikayesi", *Büyük Türk Klasikleri*, C. I., s. 106-109, İstanbul: Ötüken-Söğüt Yayıncılık.
- _____ (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican ve Ziyat AKKOYUNLU (2014), *Divânu Lugâti't-Türk*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1983), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GEÇER, İlhan (1990), *Cumhuriyet Döneminde Türk Şiiri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin (1991), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KAÇALIN, Mustafa S. (2011), *Niyâzi: Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*, Ankara: TDK Yayınları.
- KARASOY, Yakup (1998), *Şiban Han Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- KARASOY, Yakup ve Mustafa TOKER (2005), *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibanî-nâme*, Konya: Tablet Kitabevi.
- KARASOY, Yakup (2013), *Sirâcü'l-Kulûb*, Ankara: TDK Yayınları.
- KARGI ÖLMEZ, Zuhâl (1996), *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Ankara: Simurg Yayınları.
- KAYA, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk*, Ankara: TDK Yayınları.
- HİKMET, Nazım (2012), *Bütün Şiirleri*, İstanbul: YKY Yayınları.
- RİFAT, Oktay (1999), *Bütün Şiirleri I*, İstanbul: Adam Yayınları.
- TEKİN, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II Maytrisimit*, Ankara.
- YÜCE, Nuri (1993), *Mukaddimetü'l-Edeb*, Ankara: TDK Yayınları.
- YÜCEL, Bilal (1995), *Bâbü'r Divânu*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.